

УДК 968(477.64-751.3):373.31.50962:276.2](045)

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В
МЕНОНІТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ КОЛОНІЇ ІНЗЕЛЬ ХОРТИЦЯ

Олена Пачковська

Національний заповідник

«Хортиця»

В статті аналізуються особливості організації процесів навчання та виховання в менонітській колонії на острові Хортиці та їх вплив на формування дитячої особистості.

Ключові слова: трудова активність, виховання, освіта, шкільне навчання, німецько-менонітські школи, конфесійність, колонія Інзель Хортиця.

The article analyzes the peculiarities of the organization of education and upbringing in the Mennonite colony on the island of Khortytsia and their influence on the formation of children's personality.

Keywords: labor activity, upbringing, education, schooling, schools of German-Mennonite, denominationalism, Inzel Khortytsia colony.

Історія менонітської школи пов'язана з історією іноземної колонізації в Російській імперії. Колоністи принесли із собою традицію обов'язкової загальної освіти, яка існувала в європейських державах. Освіта та релігія традиційно відігравали провідну роль у збереженні й трансформації культури менонітської спільноти Півдня України. Школа в менонітських колоніях кінця XVIII – початку XX ст. вивчалась науковцями в контексті історії російських німців, дослідники вказували на відмінності освіти менонітів, католиків, лютеран, спричинені їх конфесійністю [13; 29]. Існують публікації, присвячені жіночим навчальним закладам [14], школам та центральним училищам в менонітських колоніях [12; 16].

У XIX ст. першими дослідниками, які звернули увагу на розвиток освіти в німецьких і менонітських колоніях Півдня України були О. Клаус,

який досить критично відносився до питання ролі духовенства у розвитку початкових навчальних закладів в колоніях [19; 20] та П. Каменський, який наводив цінні фактичні дані стосовно розвитку шкіл у менонітів Катеринославської губернії [18], в роботі Я. Штаха, на початку XX ст., надано загальну інформацію про навчальні заклади в менонітських колоніях [30]. Упереджені описи шкіл, зокрема острів-хортицької, надані О. Веліциним, явно вказують на імперський замовний характер матеріалів [10].

Якщо протягом 20-80-х рр. XX ст. тема освіти колоністів майже не розроблялася, то початок XXI ст. відзначився появою спеціальних дисертаційних досліджень з даної проблеми. Наприклад, І. Задерейчук вперше в українській історіографії створив комплексне дослідження з історії системи німецької освіти на Півдні України та розкрив роль держави в її розвитку, дав оцінку місцю духовенства в розповсюдженні освіти серед колоністів регіону [14]. Серед сучасних досліджень можна відзначити роботи Е.Г. Плесьської (Зебольд) [24], С. Бобильової [7; 8], І. Кулинич [21; 22] В. Ганкевича [11], чиї роботи були присвячені особливостям організації німецьких національних шкіл Півдня України.

В даній публікації висвітлюються питання організації навчально-виховного процесу у менонітському середовищі, зокрема, в колонії Інзель Хортиця (Камп) на о. Хортиці, а також акцентується увага на головних факторах, що впливали на формування особистості дитини з наймолодшого до підліткового віку та сприяли подальшій соціалізації особистості. Тема розкривається через спогади сучасників, з введенням до наукового обігу архівних матеріалів (щоденників), в тому числі й неопублікованих, що надає широкі можливості для більш детального вивчення та осмислення культурних традицій німецько-менонітського населення Півдня України. Проблема вирішується через поєднання емпіричних методів, загально-

логічних методів та прийомів зі спеціальними методами історичної науки: ідеографічного (описового), історичного порівняння, ретроспективного тощо.

Джерельна база дослідження різноманітна за видами і складається з опублікованих (публіцистика, мемуари, періодична преса, описи, епістолярна спадщина хортицьких колоністів) та неопублікованих (щоденник К. Гільдебранда (пер. – О. Власова).

Отже, освітньо-виховний процес в менонітських колоніях, зокрема, колонії Інзель Хортиця, мав в основі два головних фактори впливу: трудове виховання і шкільне навчання, яке, в свою чергу, було нерозривно пов'язане із церквою. Згідно уяви менонітів, чесна праця, постійна турбота про родину та батьків вважаються головним життєвим принципом людини. Батьки завжди намагалися показати дитині, що її праця така ж необхідна родині, як і праця дорослого, завдяки чому дитина рано усвідомлювала себе членом єдиної родини [32, с. 201]. Родини були багатодітними, – всі діти починали змалечку брати участь у праці, виступаючи свідомими помічниками у господарських справах. Особливістю виховання німецько-менонітського населення можна вважати чітко окреслене коло обов'язків, що забезпечувало постійну занятість дітей господарськими справами та їх добросовісне виконання, незалежно від віку [31, с. 83]. До 12–14 років засвоювалися всі необхідні господарські навички, а відповідальність в сім'ях завжди була високою на рівні. Такому результату, зокрема, сприяло суворе дотримання розкладу дня, який привчав до пунктуальності та дисциплінованості. Досить популярне словосполучення «*Ordnung muss sein*» (Порядок понад усе – нім.) вживалося не лише як основний принцип організації господарської й побутової діяльності, але регламентувало час для праці та відпочинку. Важливим етапом трудової діяльності була гра. Постійно спостерігаючи за дорослими, діти починали імітувати їх «господарські» дії [35].

Острів-хортицькі родини розпочинали свій день о 5-й год. ранку (взимку – на годину пізніше) з розподілу дорослими господарських справ. Після того, як нагальна робота була зроблена, діти шли до школи, щоб по завершенню занять остаточно виконати свою частину доручень [31, с. 102].

Принцип трудового виховання в менонітських родинах: «Якщо дитина хоче щось зробити, потрібно надати їй таку можливість і ні в якому разі не забороняти» [32, с. 53]. Молодші діти допомагали в міру своїх можливостей: з 3-5 років дівчатка починали слідкувати за чистотою посуду, хлопчики доглядали домашню птицю, дрібну худобу. З 6–8 років трудове навантаження збільшувалося та ставало систематичним: миття посуду, прибирання, доглядання худоби. Обов'язок закріплювався за дитиною вже на постійній основі, його невиконання каралося, оскільки «лінощі – це гріх, за який необхідно карати» [34, с. 54]. Найчастіше, в якості покарання було збільшення кількості роботи, або перероблення вже зробленого. При цьому хвалити не поспішали, аби не «розбалувати» дитину [31, с. 54].

Підлітки 14–15 років брали участь у роботі по господарству на рівні з дорослими. За спогадами мешканця колонії К. Гільдебранда, старший брат Петер повинен був не лише допомагати матері в роботі, але й готувати їжу для родини: «...він мав бути прибиральником і кухарем. Як він смажив рибу, що ми з Йоганном ловили, варив суп і пік коржики!» [31, с. 35].

Вечорами вся родина збиралася разом: читали Біблію, займалися різними хатніми справами, – батько з синами щось майстрували-ремонтували, мати з дочками займалася рукоділлям. Така домашня робота вважалася різновидом відпочинку. В неділю родини не працювали, цей день був «присвяченим Богу» [33, с 25–27].

Не дивлячись на таку досить регламентовану організацію життя, в менонітських родинах, згідно європейських традицій, завжди існувало поняття особистого простору. Скажімо, навіть у небагатих обійстях члени родини мали окремі кімнати, де могли побути на самоті й відпочити

[26, с. 57]. Після завершення справ діти мали досить особистого часу, аби провести його з друзями, проте, щоб вийти погуляти за межі двору, необхідно було попросити дозволу в когось із батьків, які суворо стежили за дисципліною й вимагали повернення додому до 22 год. влітку, та до 21 год. взимку [31, с. 28].

Наряду із працею, меноніти вважали шкільне навчання одним із найсуттєвіших факторів у вихованні молодого покоління. Початкова школа мала на меті навчити дітей елементарному – читати, писати, рахувати, хоча діти йшли до школи вже з деяким запасом знань: вдома обов'язково вивчали Біблію, читали книги релігійного спрямування. Кожна початкова школа складалась з одного класу з поділом його на два відділи: в молодший входили перші три роки навчання, а в старший – чотири [5, с. 19].

У 1841 р. в Хортицькому окрузі нараховувалось 17 подібних навчальних закладів, головними рисами яких були, по-перше, загальна обов'язковість навчання всіх без винятку дітей шкільного віку, незалежно від станової та майнової приналежності; по-друге, це тісний зв'язок школи з громадою, яка утримувала школу на свої кошти, практично без допомоги уряду [6, с. 148]. Оскільки потреба в освіті у менонітів була прямим наслідком конфесіоналізму, то будь-яке селище формувалося в повній мірі лише тоді, коли в його центрі з'являвся шкільний дім з учителем: колоністи, що мешкали недалеко один від одного, скидалися грошми на будівництво школи та наймали вчителя [9, с. 468–469]. Відкриття школи, висування кандидата на місце вчителя, визначення розміру жалування, фінансування школи – всі ці питання традиційно вирішувалися загальними зборами [17, с. 59–60].

Протягом XIX – на поч. XX ст. в колонії Інзель Хортиця існувала початкова школа, яка виконувала також функції приміщення для недільних богослужінь, оскільки своєї церкви селище не мало. Невелика за площею, із однією великою класною кімнатою де сиділо близько сорока учнів:

хлопчики – праворуч дівчатка – ліворуч. Діти розміщувалися на семи лавах, в залежності від того, скільки років вони навчалися. На передніх лавах сиділи найменші [31, с. 18]. Точної дати початку функціонування навчального закладу встановити поки не вдалося, але виходячи з описів, наведених у записках колоністів, можна зробити припущення, що її відкриття припадає на кінець 20-х рр. XIX ст.

Навчальний рік в початковій школі розпочинався першого вересня і закінчувався першого травня [27, с. 10]. Навчання було обов'язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років [2, с. 24]. Однією з форм громадського контролю над школами була система штрафування батьків тих учнів, які пропускали заняття [6, с. 148].

В офіційних публікаціях відмічалось: «Что касается четырех волостей с населением немецких колонистов: Хортицкой, Ямбургской, Николайфельдской и Николайтальской, то по существующему у них издавна порядку все мальчики и девочки по достижению известного возраста посещают школы в течение нескольких лет обязательно, а потому все они грамотны...» [23, с. 251], також, «...неграмотных между немцами почти нет» [25, с. 470].

У навчанні акцент робився на дисципліну, «зубріння», каліграфію, в якості підручників виступали Біблія і Катехізис [28, с. 151]. Папір був цінною річчю, тому в навчальному процесі для писання використовували найбільш дешевий, через що чорнила при письмі розтікалися, писали гусячими перами [31, с. 10]. Уроки починалися зі співу молитви і найкращим вважався той учень, який умів співати хорал [31, с. 15]. У доповненні до читання, правопису, арифметики вивчали релігію, співи, трудове навчання [15, с. 153]. Проте кожен учитель міг змінювати програму занять на свій смак і розсуд та в залежності від своєї кваліфікації та майстерності [4, с. 201].

Перший острів-хортицький учитель, якого згадує в своїх записках К. Гільдебранд, на прізвище Фрізен, працював на острові у 1840–1841 рр. й

переїхав до селища з колонії Айнлаге разом з родиною, що складалася з дружини, двох дочок – Ленхен і Анхен та сина Корнеліуса. Цей високий ставний чоловік був родом з Прусії, за що й отримав прізвисько Пруський Фрізен (preußischer Friesen) [31, с. 11]. З 1842 р по 1843 р. в Інзель Хортиці працює новий вчитель – Якоб Пеннер з колонії Кронсвайде. Під час його вчителювання не було чіткого розкладу занять: ранок почитали з спільної молитви, а далі – уроки читання, письма, рахування. Цей вчитель вважав кращим учнем того, хто під час співу церковних текстів першим знаходив потрібний гімн за номером [31, с. 12].

З 1844 р. на посаді вчителя працював Якоб Епп з колонії Хортиця, – людина, яка все життя присвятила вчительській справі і залишила змістовний щоденник спогадів. До Інзель Хортиці він прибув в молодому віці з дружиною та маленькою дитиною. За спогадами мешканців колонії, вчитель був однооким, «...проте гарно бачив усі наші (учнів – авт.) помилки» [31, с. 12] й вніс велике пожвавлення у шкільне життя. Доповнив шкільну програму уроками російської мови («...вперше гучно повторювали російську абетку за вчителем! Оце так історія – всі ці «Твердезнакк» і «Махткезнакк» – театр! – уся школа сміялася...» [31, с. 13]), створював ескізи місцевих краєвидів, які потім діти розмальовували. Треба зазначити, що вчитель користувався повагою та великою прихильністю своїх учнів: зі спогадів К. Гільдебранда, вчитель «рідко лаяв когось, бо він знав, як з нами, дітьми, поводитись, щоб ми слухалися без погроз» [31, с. 13–14].

З 50 рр. та до кінця XIX ст. в Хортицькій школі вчителював Якоб Копп, «веселый, добрый и словоохотливый старик» [18, с. 181]. П. Каменський, який восени 1893 р. відвідав Інзель Хортицю й особисто познайомився з вчителем, побачив «...старого брюнета, з великою сивиною, який досить вільно та зрозуміло говорить російською» і який розповів про своє вчителювання на острові з 18 квітня 1855 р.: кількість учнів коливається в межах 30–40 дітей, навчальний процес вчитель забезпечує сам і помічників у

нього ніколи не було. Через це, у разі його відсутності, заняття в школі взагалі не проводяться та що «почти все домохозяева на острове» – його учні [18, с. 187].

Згідно статистичних даних, численність шкіл у колоніях постійно зростала. У 1838 р. у веденні Міністерства державного майна по імперії нараховувалося 287 шкіл німецьких колоністів, в тому числі 153 школи (53,3%), в яких навчалося більш як 33 тис. учнів, знаходилися на Півдні України [11, с. 230]. Катеринославська губернія нараховувала 45 таких шкіл. Протягом 1838–1857 рр. кількість німецьких шкіл зросла до 357 [3, с. 153]. За свідченням Таврійського губернського земства, у 1912 р. німецьке населення було забезпечене школами «почти до пределов всеобщего обучения» [9, с. 60]. Для порівняння, у 1838 р. в Мелітопольському повіті Таврійської губернії у менонітів на кожні п'ять осіб припадав один учень, тоді як у цілому повіті один – на 730 жителів [1, с. 229].

Таким чином, на українських землях була сформована система німецько-менонітських навчальних закладів, які функціонували практично в кожній колонії, знаходилися на повному утриманні колоністських громад, підпорядковувалися своєму духовенству і були німецькими, як по назві, так і по духу, що не могло не викликати невдоволення російського уряду. Зі звіту директору департаменту духовних справ іноземних сповідань МВС А. Харузіна про менонітські школи: «Будучи обставлены весьма широко в материальном отношении и располагаясь нередко в местностях с коренным русским и православным населением, они, при отсутствии или скудности в данных местностях государственных школ, в значительной степени парализуют их влияние...» [28, с. 152].

У підсумку можна стверджувати, що подальший розвиток німецьких шкіл на землях російської імперії, їх інтеграція в систему російської освіти не змінили головного принципу: відвідування школи повинно бути обов'язковим, як для хлопчиків, так і для дівчат. Обов'язковість навчання

була прямим слідством конфесійності школи, нерозривного зв'язку школи та церкви. Школа розглядалася суспільством як етап підготовки дитини до вступу у церковну общину, а завершенням навчання був обряд конфірмації. До початку 1880-х рр. школа розвивалася самостійно, при мінімальному втручанні держави й залишалася осередком етнічної й релігійної самобутності переселенців. Принципи навчання і виховання, запроваджені колоністами на їхній новій батьківщині, базувалися на європейських цінностях та повазі до особистості, що, в підсумку, не могло не призвести до конфлікту з тими поглядами, які панували у російській імперії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Bielikova M.V. Osvita Khortytskoho menonitskoho okruhu (kinets XVIII – pochatok KhKh storichchia). *Teoretychni ta praktychni pytannia kulturolohii: zb. nauk. statei*. Zaporizhzhia, 2000. Vyp. III. S. 228–233.
2. Bielikova M.V. Osvita v menonitskykh koloniiakh Pivdennoi Ukrainy. *Istoriia i kultura Prydniprovia: nevidomi ta malovidomi storinky*. Dnipropetrovsk : NHU, 2014. Vyp. 11. S. 21–35.
3. Beresten O.Ye. Osvitianska diialnist nimetskykh kolonistiv Pivdnia Ukrainy na pochatku KhKh st. (na prykladi tovarystva m. Oleksandrivska). *Istoriia i kultura Prydniprovia: nevidomi ta malovidomi storinky. Naukovyi shchorichnyk*. Dnipropetrovsk : NHU, 2009. Vyp. 6. S. 150–154.
4. Beresten Yu.V. Khortytskoe nemetskoe uchytselskoe obshchestvo. *Nemtsy Ukrainy: Materyaly k entsyklopedyy «Nemtsy Rossyy»*. M., 2002. Vyp. 7. S. 202–204.
5. Beresten Yu.V. Rozvytok systemy pochatkovoї ta serednoi osvity v menonitskykh koloniiakh Khortytskoi volosti Katerynoslavskoho povitu (naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia). *Natsionalna perlyna Zaporozhzhia: vprovadzhennia innovatsiino-investytsiinykh tekhnolohii harmonizatsii bioekosystemy o. Velyka Khortytsia*. Zaporizhzhia, 2004. S. 18–23.

6. Beresten Yu.V. Rozvytok systemy pochatkovoï ta serednoi osvity v menonitskykh koloniiakh Katerynoslavskoho povitu Katerynoslavskoi hubernii (naprykintsi XIX – na pochatku XX st.). *Istoriia i kultura Prydniprovia: nevidomi ta malovidomi storinky*. Dnipropetrovsk : NHU, 2009. Vyp. 6. S. 145–150.

7. Bobyleva S.Y. Yz ystoryy osnovanyia nemetskykh pereselencheskykh kolonyi na Ekterynoslavshchyne. *Rehionalne ta zahalne v istorii : materialy mizhnar. nauk. konferentsii*. Dnipropetrovsk, 1995. S. 241–243.

8. Bobyleva S.I. Systema osvity v nimetskykh ta menonitskykh koloniiakh Pivdnia Ukrainy: stanovlennia i rozvytok (XIX – pochatok XX st.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy. Nimtsi v etnokulturnomu prostori Ukrainy*. K., 2004. Vyp. 16. S. 22–29.

9. Vasylchuk V. Protses rozvytku osvity v nimetskykh poselenniakh na Pivdni Ukrainy (XVIII – pochatok XX stolittia). *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 33. S. 462–471.

10. Velytsyn A.A. Nemtsy v Rossyy. Ocherky ystorycheskoho razvytyia y nastoiashcheho polozhenyia nemetskykh kolonyi na yuhe y vostoce Rossyy. S.-Peterburh : Typohr. Vysochaishe utverzhd. Tovaryshch. «Obshchestvennaia polza», B. Podiach., 39, 1893. 290 s.

11. Hankevych V.Yu. Systema narodnoho obrazovanyia v nemetskykh koloniiakh Tavrycheskoi hubernyy na rubezhe XIX–XX vv. *Nemtsy v Krymu: ocherky ystoryy y kultury*. Symferopol : Tavryia-plius, 2000. S. 54–63.

12. Hlushchenko B.O. Formuvannia systemy pochatkovoï osvity v menonitskykh koloniiakh Katerynoslavshchyny. *Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*. Dnipropetrovsk : DNU, 2012/2013. Vyp. 11. S. 99–105.

13. Ermolov V.A. Osobennosti systemy obrazovanyia v natsyonalnykh shkolakh Rossyiskoi ymperyï: nemetskye shkoly. Obshchestvo, sreda, razvytye. 2009. № 3. S. 81–88.

14. Zadereichuk Y.A. Zhenskye uchebnye zavedeniya v mennonytskykh kolonykh Yuha Ukrainy v kontse XIX – nachale XX vv. *Kultura narodov Prychernomoria*. 2002. № 43. S. 169–173.

15. Zadereichuk I.P. Nimetska kolonizatsiia Ukrainskykh zemel v XVIII – na pochatku XIX st. *Uchenye zapysky TNU im. V.Y. Vernadskoho*. 2006. T. 19 (58). № 3. S. 30–38.

16. Zakharchenko T.K. Problemy osvity v nimetskykh i menonitskykh koloniiakh Berdianskoho povitu (XIX st.). *Zbirnyk naukovykh prats BDPI*. Berdiansk, 2000. S. 150–157.

17. Ihnatusha O.M., Tedeiev O.S. Nimetske naselennia Zaporizkoho kraiu za dokumentamy Berdianskoi, Katerynoslavskoi, Melitopolskoi ta Oleksandrivskoi zemskykh uprav. *Pivdenna Ukraina XVIII–XIX stolittia: zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*. Zaporizhzhia : RA «Tandem-U», 1998. Vyp.1 (4). S. 51–77.

18. Kamenskyi P.V. Vopros yly nedorazumenye? K voprosu ob ynostrannykh poseleniyakh na yuhe Rossyy. M., 1895. 270 s.

19. Klaus A. Nashy kolonyy. Opyty y materyaly po ystoryy y statystyke ynostrannoï kolonyzatsyy v Rossyy. SPb : Typohrafiya V.V. Nusvalta, Lyteinaia № 13, 1869. 105 s.

20. Klaus A. Dukhovenstvo y shkoly v nashykh nemetskykh kolonyiakh. *Vestnyk Evropy*. 1869. T. 1. S. 138–174.

21. Kulynych Y.M. Nemetskye kolonyy v Ukraine: dorevoliutsyonnaia rossyiskaia ystoryohrafiya. Rossyiskye nemtsy. *Ystoryohrafiya y ystochnykovedenye: mater. mezhdunar. nauchn. konf.* 1996. S. 74–82.

22. Kulynych I.M. Nimetski kolonii na Ukraini (60-ti roky KhVIII st. – 1917 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. № 9. S. 18–30.

23. Otchet Ekaterynoslavskoi uezdnoi zemskoi upravyy za 1883 hod. Ekaterynoslav :Typ. Ya.M. Chausskoho, 1884. S. 251–252.

24. Plesska (Zebold) E.H. Nimtsi i nimetska kultura v Ukraini. K. : Novyi druk, 2001. 190 s.
25. Postanovleniya Berdianskoho uezdnoho zemskoho sobranya ocherednogo sozyva s 15 po 21 oktiabria 1882 h. y prylozheniya k postanovlenyam. Berdiansk : Typ. E. Kylyus, 1883. S. 468–474.
26. Chaika O.V. Usadba, dom y byt mennonytov v XIX veke. *Muzeinyi visnyk*. 2000. № 1. S. 56–59.
27. Cherkazianova Y.V. Nemetskaia natsyonalnaia shkola v Rossyy: ystorycheskyi opyt funktsyonyrovanya. *Rossyiskye nemtsy v ynonatsyonalnom okruzhenny: problemy adaptatsyy, vzaymovlyianyia, tolerantnosty*. M, 2005. S. 8–28.
28. Cherkazianova Y.V. Hosudarstvennaia rehlamentatsyia deiatelnosty shkol nemetskykh kolonystov v pervoi polovyne XIX veka. *Vestnyk*. 2008. № 3 (22). S. 148–152.
29. Cherkazianova Y.V. Shkolnoe obrazovanye rossyiskykh nemtsev: problema vzaymodeistvyia hosudarstva, tserkvy y obshchestva (1830–1917 hh.) : avtoref. dys. na soyskanye uchen. stepeny dokt. yst. nauk : spets. 07.00.02 «Otechestvennaia ystoryia». SPb, 2008. 28 s.
30. Shtakh Ya. Ocherky yz ystoryy y sovremennoi zhyzny yuzhnorusskykh kolonystov. M. : Yzdatelstvo typohrafiy Mamontova, 1916. 166 s.
31. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. 1891. 198 s. *Akt pryiomu № 80 vid 25 serpnia 1989 r. NDF 12990*.
32. Epp J.D. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851-1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.
33. Klassen A.J. Diaries of Abraham Johann Klassen 1891–1927. Canadien Mennonite University Liebrary. *Donated the Mennonite Heritage Centre/ Archives Mennonite Church Canada*. Winnipeg, Manitoba, 2008. 162 p.

126. Peters V. Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsh-Mennonitiche Kolonie. Kopie vom Archivdokument Zusammenfassender Bericht über Chortitza Gebiet von K. Stumpp, 1942. 203 s.

34. Peters V. Die Djneprinsel Chortitza und ihre Deutsh-Mennonitiche Kolonie. Kopie vom Archivdokument Zusammenfassender Bericht über Chortitza Gebiet von K. Stumpp, 1942. 203 s.

35. Oberschulz Bartsch, Beisitzer Dyk, Siemens, Heinrich Heese. Das Chortitzer Mennonitengebiet 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortizzer Mennonitenbezirkes
URL: <http://chortiza.heimat.eu/Ber1848.html> (дата зверення 15.09.2022).